

Türk Kültürü

YIL 62

YENİ SERİ CİLT XVIII

SAYI 1

2024/1

Ankara <Bahar> 2024

Türk Kültürü

ISSN: 1300-3372

Kuruluş Tarihi: Kasım 1962

Yıl 62, Yeni Seri Cilt XVIII, Sayı 1

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Adına Sahibi

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Editör / Editor

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. İbrahim DİLEK

İngilizce Dil Editörü / Editor of the English Text

Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK

Yazı İşleri / Secretarial Work

Arzu ARICAN • Dr. Selin BAYRAK • Arş. Gör. Ezgi ÇAPAN • Öğr. Gör. Hakan GÜLER •

Teknik Editör / Technical Editor

Saffet Alp YILMAZ

Yayın Kurulu Üyeleri / Members of Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet AÇA [Marmara Üniversitesi] • Prof. Dr. Ferruh AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Ts. BATTULGA [MUIS, MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Bülent BAYRAM [Ahmet Yesevi Üniversitesi KAZAKİSTAN] • Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi] • Prof. Dr. Yakup ÇELİK [Yıldız Teknik Üniversitesi] • Prof. Dr. İsmet ÇETİN [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi] • Dr. Ankbayır DANUU [MUIS, MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. İbrahim DİLEK [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi] • Prof. Dr. Oğuzhan DÜRÜMŞÜ [Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi] • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç EGOROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Yunus KOÇ [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. İsa ÖZKAN [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Fatih SAKALLI [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM [Hacettepe Üniversitesi] •

Bilim Kurulu / Scientific Board

Prof. Dr. Mehmet AÇA • Dr. Öğr. Üyesi Esin AĞCA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. İsmail AKA • Prof. Dr. Metin AKAR • Doç. Dr. Hakan AKCA • Prof. Dr. Yavuz AKPINAR • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ALBAYRAK • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Kenan AZILI • Prof. Dr. Tuncer BAYKARA • Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ • Prof. Dr. Süleyman H. BOLAY • Doç. Dr. Emrah BOZOK • Dr. Öğr. Üyesi Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Yakup ÇELİK • Prof. Dr. İsmet ÇETİN • Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Doç. Dr. Kemalettin DENİZ • Prof. Dr. İbrahim DİLEK • Prof. Dr. Şaban DOĞAN • Prof. Dr. Abdülkadir DONUK • Prof. Dr. Oğuzhan DÜRÜMŞÜ • Prof. Dr. İnci ENGİNÜN • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN • Dr. Öğr. Üyesi Genç Osman GEÇER • Prof. Dr. Reşat GENÇ • Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Prof. Dr. Umay TÜRKÜŞ GÜNAY • Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU • Prof. Dr. Osman HORATA • Prof. Dr. Mustafa İSEN • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ • Prof. Dr. Zeynep KERMAN • Doç. Dr. Gülsüm KİLLİ-YILMAZ • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Yunus KOÇ • Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Cemal KURNAZ • Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL • Prof. Dr. Özcan MERT • Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK • Doç. Dr. Serdar ODACI • Dr. Öğr. Üyesi Esra BİLGE • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Mehmet ÖZ • Prof. Dr. Fatma ÖZKAN • Prof. Dr. İsa ÖZKAN • Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU • Prof. Dr. Fatih SAKALLI • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Nezir TEMUR • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ •

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), idealonline, Modern Language Association (MLA) tarafından taranmaktadır.

Türk Kültürü, uluslararası hakemli süreli yayındır. **Türk Kültürü**’nde yayımlanan makalelerin tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir.

İletişim Adresi / Information Adress

Bahçelievler, Aşkabat Caddesi, 69.sokak, No.38 06490 Ankara / TÜRKİYE **Tel:** (00 90 312) 2133100 **Belgeçer:** (00 90 312) 2134135 Genel ağı: <http://www.turkkulturu.org.tr> / E-posta: tkademegi@gmail.com

Türk Kültürü 2024/1 Reprö Bir Mat. Kağıt, Rek. Tas. Tic. Ltd. Şti. Sertifika No.: 47381 İvoğsan 1518. Sokak 2730

Mat-Sit İş Merkezi Ostim, Yenimahalle/Ankara tarafından basılmıştır.

Ankara <Bahar> 2024

İSKİTLERDE DİN VE TANRI ANLAYIŞI

Rahmi Serhat KEMER*

Koray TOPTAŞ**

Öz: *Asya içlerinden batıya doğru göç eden İskitler, MÖ 7. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyini istila ederek, bölgedeki Kimmerleri Anadolu'ya sürmüştür. Böylelikle Karadeniz'in kuzeyinde koloni kentleri bulunan Antik Yunanlılar ile hem kuzey hem de Anadolu mintikasında siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik münasebetler kurmuşlardır. Bu bağlamda birçok Antik Yunanlı yazar ve şair İskitler hakkında bilgi aktarmış ancak bunlar arasında Herodotos ayrı bir yere sahip olmuştur. Herodotos siyasi ve kültürel vaziyetlerinin yanında İskitlerin inançlarına da değinmiş ve Tanrı panteonunu Yunan Tanrıları ile mukayese ederek vermiştir. Ancak onun kimi zaman abartarak ve çarpıtarak anlattıkları tüm İskitleri kapsamadığını Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlerle sınırlı kaldığını unutmamak gerekir. Bu sebepten ötürü Kuzey Karadeniz'de yer alan İskitlerin yanı sıra Asya'da yer alan İskitlere de bakmalı, önceki ve sonraki kültür çevrelerinde karşımıza çıkan din ve ritüelistik unsur içeren metinleri ve arkeolojik bulguları gözden geçirmemiz gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle İslam öncesi Türk İnancına dair birtakım pratiklere kısaca göz atmak gerekmektedir. Bu çalışma da bu doğrultuda sadece Herodotos'un anlattıkları ile sınırlandırılmamış hem arkeolojik veriler ışığında hem de eski Türk inanç sistemi bağlamında değerlendirilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: İskitler, Tanrı, Din, Panteon.

The Concept of Religion and God in The Scythians

Abstract: *The Scythians, who migrated westward from the interior of Asia, invaded the north of the Black Sea in the 7th century B.C. and expelled the Cimmerians to Anatolia. Thus, they established political, military, social, and economic relations with the Ancient Greeks, who had colonial cities in the north of the Black Sea, both in the north and in Anatolia. In this context, many Ancient Greek writers and poets conveyed information about the Scythians, but Herodotus had a special place among them. In addition to their political and cultural situation, Herodotus also touched upon the beliefs of the Scythians and gave their God a pantheon by comparing them with the Greek Gods. However, it should not be forgotten that he did not include all the Scythians, which he sometimes described with exaggeration and fuss but was limited to the Scythians in the north of the Black Sea. For this reason, we need to look at the Scythians in Asia and the Northern Black Sea region and review the texts and archaeological findings containing religious and ritualistic elements that we encounter in previous and later cultural circles. In this context, it is first necessary to briefly examine some practices related to the pre-Islamic Turkish Faith. In*

* Arkeolog, kemerrahmiserhat@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-4121-4721

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara / TÜRKİYE, E-Posta: koraytoptas@gazi.edu.tr / ORCID ID: 0000-0003-0897-3918.

this regard, this study is more comprehensive than just the information provided by Herodotus. However, it is evaluated in the light of archaeological data and the context of the ancient Turkish belief system.

Key Words: Scythians, God, Religion, Pantheon.

Giriş

İskit kelimesi genel olarak Karadeniz'den Güney Sibirya'ya ve Orta Asya'ya kadar yaşayan çeşitli grupları etiketlemek için kullanılmıştır. Akademisyenler, İskitlerdeki kabile çeşitliliğine defalarca vurgu yapmışlardır (Gavrilyuk 2007: 135). İskitlerde bütün göçebe bozkır kavimlerindeki gibi ruha inanış düşüncesinin izleri görülmektedir. Doğayla iç içe sürekli mücadele halinde olan bu göçebeler, anlamlandıramadıkları ve üstün gördükleri bazı şeyleri ruhlara atfetmişlerdir. İskitlerin tapındıkları her varlık bir ruh taşımaktadır. İskitlerin dini Antik Yunanlılarla etkileşime geçmeden önce Şamanizm'e ait bazı özellikleri bünyesinde barındırmaktaydı. İskitlerde karşılaşılan Şamanizm'deki birçok unsur Türk-Moğol kültürü içerisinde de yer almaktaydı (Durmuş 2015: 125). Ancak Şamanizm'in bir inanç olarak tanımlanması noktasında birçok tartışmanın ve itirazın olduğunu ifade etmek gerekir. Kendine özgü ritüel ve pratikleri ile Şamanizm kavramı belki de eski Türk inancını tanımlama noktasında yetersiz kalabilir. İtirazlarla boğuşmamak adına bu ifadeyi güncellememiz mümkündür. İslam öncesi eski Türk inancını tanımlamada en çok kullanılan tanım Şamanizm olsa da Türklerin kam ve baksı gibi din adamlarının aktif olduğu ve bazı özellikler bakımından Şamanizm'den farklılıklar arz eden bir Gök Tanrı inanışına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bunun yanında daha yakın zamana doğru özellikle 17. yüzyıl ve sonrasında Sibirya ile Asya'nın çeşitli mntıklarında ağırlıklı olarak keşif heyetlerinin mensupları tarafından yapılan araştırmalar, Şamanizm kavramının yaygınlık kazanmasına ve öne çıkmasına neden olmuştur. Şamanizm hakkında bugün bildiklerimizin büyük çoğunluğu 17. yüzyıl ve sonrasında Güney Rusya ve Asya coğrafyasına yapılan keşif seyahatlerinden ileri gelmektedir. Söz konusu seyahatlerde oldukça gelişkin, çeşitli ritüelleri içerisinde barındıran ve bir Tanrı panteonu varlığı gözlenmekle birlikte kayıt altına alınabildiği ölçüde hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Daha erken dönemleri ise kaya resimleri ve arkeolojik kazılardan ele geçen bulgular üzerinden yoruma dayalı olarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda özellikle ritüelistik unsur barındıran kaya resimleri ile ölü gömme pratikleri ve ölü hediyeleri oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

İskitleri daha iyi anlamlandırabilmek için onların nüfus yapısına ve dağılım alanlarına kısaca göz atmak gerekliliği bulunmaktadır. İskitler, Orta Asya merkezli bozkır halkı olarak genel bir çerçevede tanımlanabilir. Yayılmacı bir politika güden İskitler, henüz MÖ 7-6. yüzyılda batıda Kuzey Karadeniz'e ve Anadololu'ya, doğuda Tuva ve güneyde ise Afganistan ve Mısır sınırlarına ulaşmışlardır. Hiç şüphesiz bu coğrafyalarda ve yakın coğrafyalarda yer alan halklar ile etkileşime geçmişler ve kültürel alışverişlerde bulunmuşlardır (Gerling 2015: 32-37). Bu kadar geniş bir coğrafyaya sahip olmak yönetim,

sanat, inanç ve günlük yaşam alışkanlıkları gibi konularda birtakım değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Halk popülasyonuna bakacak olursak coğrafyaya göre değişim gösteren bir nüfus yoğunluğundan bahsedilebilir. Örneğin Orta Asya'nın doğusunda Baykal ve Sintaşa yoğunluğu görülürken güneye indikçe Tarım ve İranî kökenli bireylerin nüfusa oranla daha yoğun olduğu görülmektedir (Jeong et al. 2020: 890-904). Buna ek olarak doğudan batıya doğru gelişen bir göç ve bu göçün meydana girdiği genetik şekillenmeyi de saptamak mümkün olmuştur (Unterland et al. 2017: 8). Böylece hayvan üsluplu sanatın, göçün hemen ardından Kuzey Karadeniz coğrafyasında görülüyor oluşu da genetik bilimi açısından açıklanmıştır. Bu verilere istinaden farklı coğrafyalarda farklı inançların ve dünya görüşlerinin görülmesi gayet olası bir ihtimal olmakla birlikte çalışma bu konu merkezinde şekillendirilmeye çalışılmıştır.

İskitlerin dinleri, inançları ve mitlerine ilişkin bilgi veren kaynaklar yazılı ve arkeolojik olmak üzere çok çeşitlidir. Üstelik bu kaynaklar heterojen bir özellik göstermekle birlikte veriler genellikle farklı periyotlardan ve coğrafyalardan gelmektedir (Parzinger 2023: 103). Bu çalışma da İskitlerin dini konusunda bilgi sağlayan Herodotos'un verdiği yazılı bilgilere, kazılardan ve araştırmalardan gelen arkeolojik verilere dayandırılmıştır.

Herodotos'ta İskit Dini ve Tanrı Panteonu

İskitlerin hakkında yazılı kaynakların kısıtlı olması ve onların yazılı bir dil kullanmamaları İskit inanç sistemi hakkında kesin bilgilere sahip olmayı zorlaştırmaktadır. İskitlerin dini inanışları ve tanrı panteonları ve ritüelleri hakkında en ayrıntılı bilgileri veren yazılı kaynak Herodotos'tur (Graf 2007: 9). Herodotos bu konu hakkında şu bilgileri vermektedir;

“Tanrılar içinde yaranmak istedikleri en başta Hestia olmak üzere Zeus ve Toprak -ki bunu Zeus'un karısı olarak tanırırlar-, sonra Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'tir. Bu tanrılar bütün İskitya'da ululanırlar; Şahane İskitler ayrıca Poseidon'u da kutlarlar. İskit dilinde Hestia'ya Tabiti, Zeus'a, benim fikrimce pek doğru olarak, Papaaios adı verilmiştir, Toprak'a Api, Apollon'a Oitosyros, Göksel Aphrodite'ye Argimpasa, Poseidon'a Thagimasadas derler. Ares dışında heykel, sunak, tapınak kurma gelenekleri yoktur, yalnız Ares için yapılır” (Herodotos IV: 59).

“Dinsel törenler şöyledir: kurban ortaya konulur, ön ayakları bağlanır; kurbanı kesecek olan adam hayvanın arkasında durur, ipin ucunu çeker, hayvanı düşürür; hayvanı düşürürken kurban hangi tanrıya sunuluyorsa, o tanrıya dua eder, sonra boğazına ince bir ip dolar, ipin arasına bir sopa sokar, sopayı çevire çevire sıkar ve kurbanı boğar; ateş yakılmaz, önceden bir tören yapılmaz, kutsal su serpilmez. Kurbanı boğduktan sonra yüzer ve pişirirler.” (Herodotos IV: 60).

“Kurban, bütün tanrılara bu dediğimiz şekilde sunulur. Yalnız Ares ayrı bir tapınma konusudur. Her bölgede, toplantı yerlerinde bu tanrı adına, şu örnek üzere bir tapınak yükselir: Üç stad eninde ve üç stad boyunda bir alana, üç staddan az alçak ve ince dallardan yapılmış demetler yığılır. Tepesi, eni, boyu

eşit dörtgen bir terastır; üç yanı dimdik iner, üstüne dördüncü yandan çıkılır. Her yıl yüz elli araba dolusu yeni odun getirilip yığına eklenir. Çünkü fırtınalar yüzünden sürekli çöker. Bu küçük tepenin en üstüne demirden yapılma bir pala dikilidir, bu pala çok eski olduğu için her bölgeden saygı görür ve Ares heykeli işte budur. Bu palaya her yıl sürü hayvanları kurban edeceklerdir ve tabii at, öbür tanrılardan daha cömertçe kurban edilir. Savaşta esir aldıkları zaman, bunların yüz tanesinden birini kurban ederler, ama hayvanlar için yapılan töreni yapmazlar. Başının üzerine şarap serperler, kafayı bir lenger üzerinde keserler, lengeri odun bağlarının tepesine taşıyıp içinde bulunan kanı palanın üzerine boşaltırlar. Yukarıda olan budur; o sırada aşağıda, kutsal tepeciğin yanında şu tören yapılır: Kurban edilen adamların sağ kollarını elleriyle beraber omuz başlarından keserler; gökyüzüne doğru fırlatırlar, öbürlerini de kurban ettikten sonra giderler; Kol nereye düştüyse orada, gövde de başka bir noktada, olduğu yerde kalır.” (Herodotos IV: 62).

Yine Herodotos ritüellerinin nasıl olduğu konusunda da bilgi veriyor;

“İskitler kenevir tohumunu alırlar, anlattığımız keçe örtülerin içerisine girerler ve bu tohumları kızgın taşın üzerine atarlar; tohum taşa değince tütmeye başlar ve öyle bir buğu çıkar ki, bizim Yunanistan’daki hamamlarda bile bu kadar boğucu bir buğu olmaz. İskitler bayılırlar buna ve keyiften haykırırlar; bu onlar için yıkanma yerine geçer, çünkü gövdelerine hiç su değdirmezler.” (Herodotos IV: 75).

Herodotos eserinde Massagetlere ise şu şekilde değinmektedir;

“Ömürlerinin yalnız şu şekilde son bulmasını dilerler: Birisi iyice ihtiyarladı mı, yakınları bir araya gelir, sürülerindeki başka birtakım hayvanlarla beraber onu da kurban ederler; sonra bu etleri pişirir ve afiyetle yerler. Bunu en mutlu akıbet sayarlar; hastalıktan ölenler yenmez, gömülür, kurban edilecek yaşa ulaşmamak ulaşmamak büyük talihsizlik sayılır. Toprağı ekip biçmezler; sürü hayvanlarıyla Arax ırmağının bol balıklarıyla geçinirler; içkileri süttür. Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler; bu kurban şu düşünceyle yapılır: Ölümlülerin en hızlısı, tanrıların en hızlısına adanmıştır.” (Herodotos I: 216).

Herodotos’un bu konuda verdiği bilgiler hiç şüphesiz çok önemlidir, ancak tüm bu verileri değerlendirirken Herodotos’un “İskitler kendileri için ve yurtlarının kuzey bölgeleri için ne anlatırlarsa, ben de onu anlattım” (Herodotos IV: 8; Kemer 2022: 161) sözünü hatırlatmak gereklidir. Bu sözden hareketle bazı bilgilerin abartılmış ve çarpıtılmış olabileceği unutulmamalıdır. Bu sebepten ötürü Kuzey Karadeniz’de yer alan İskitlerin yanı sıra Asya’da yer alan İskitlere de bakmalı, önceki ve sonraki kültür çevrelerinde karşımıza çıkan din ve ritüelistik unsur içeren metinleri ve arkeolojik bulguları gözden geçirmemiz gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle İslam öncesi Türk İnancına dair birtakım pratiklere kısaca göz atmak gerekmektedir.

Bunun yanında tüm İskit kabilelerinin tapındığı yedi tanrının panteonuna ek olarak, farklı bölgelerde saygı duyulan başka tanrılar da vardı. Herodotos, Kraliyet İskitlerinin Thagimasadas'a tapındıklarından özellikle bahseder. Herodotos, onu Yunan tanrısı Poseidon ile ilişkilendirirken, özellikle Poseidon'un denizle doğrudan bir ilişkisinden ziyade atları terbiye etme gücünü düşünüyordu. O halde İskit panteonu evrenin yapısına dair bir vizyonu yansıtıyor. Başta her şeyin yaratıldığı temel öz olan ilkel ateş vardır. Daha sonra, birlikte veya ayrı ayrı tanrıların doğuşundan sorumlu olan gökyüzü/baba ve yeryüzü/anne takip etti. Dünyanın evreni düzenleyen dört tarafı olduğu düşünüldüğünden, bu üçüncü aralıkta dört koruyucu tanrıya ihtiyaç vardı. Bu göksel alan ile yerin altındaki yer altı bölgesi arasında insanların dünyası vardı. Zaman içinde gelişen kozmolojilerde her zaman belirsizlikler ve tutarsızlıklar olacaktır. İskitler için de durum aynıdır. Sorunlardan biri, genellikle Papaeus (Zeus) ile birlikte olan bir nehir tanrısının kızı olarak sunulan kadının/yılanın kimliğidir. Bazı yorumcular onu Api (Gaia) olarak görüyor. Ancak basit bir nehir tanrısının kızının, büyük toprak anaya eşdeğer bir statüye sahip olması pek mümkün değildir. Diğerleri ise daha makul bir şekilde onun Argimpassa olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu savundu. Bir diğer soru ise Targitaos'un İskit Herkül'ü ile aynı soydan kabul edilip edilemeyeceğidir. Bu önerinin belli bir mantığı olsa da Targitaos, üçüncü sınıfın dört tanrısından biri olarak rahatsız bir şekilde oturuyor. Bunlar hiçbir zaman çözülmesi mümkün olmayan konulardır. Tanrılar söz konusu olduğunda her zaman belirsizlik ve kafa karışıklığı vardır. Zaman zaman tartışılan bir diğer konu da Targitaos'un üç oğlu olmasının sembolik bir anlamı olup olmadığıdır. Bunlar evrenin üç bölgesini veya toplumun bölündüğü üç düzeyi (savaşçılar, rahipler ve tarımcılar) temsil edebilir mi? Ancak bu, seyrek kanıtlardan çok fazlasını istemek demektir. Köken mitinde uğraştığımız şey, Hint-İran dünyasının büyük bölümünde paylaşılan, yerel halk hafızasının aşılınmış kırıntılarının tatmin edici ve akılda kalıcı bir anlatıya dönüştürüldüğü geniş bir kozmolojidir (Cunnliffe 2019: 269-280).

Hangi Şamanizm? Arkeolojik Veriler Üzerinden Erken Dönem İnanç İzleri

Şamanizm bugün genel hatlarıyla animizm, totemizm, atalar kültü, güneş kültü, ölüm maskeleri ve geyik kültüründen bilinir. Ancak ilk çalışmalarda Şamanizm bu esaslar temelinde ilerlememekteydi. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinde ve Rusya'da yer alan seyyah ve bilim adamlarında Asya'ya karşı bir merak gelişmiş ve bunun sonucunda Şamanizm'i yaşayan topluluklar ile karşılaşmışlardır. Örneğin 1859-1871 yılları arasında Asya'yı gezen Radloff *Aus Sibirien* isimli bir eser kaleme almış ve eserin II. cildinde Şamanizm'i ve Şamanist uygulamaları detaylarıyla yazmıştır (Radloff 1956: 1-67). Burada şamanın ruhlar ile iletişim kurduğu ve bunu yapmak için hayvan şekline bürünüp tanrılara yakındığı, ruhlar ile iletişim kurarak insanlara şifa dağıttığı, büyü yaptığı yahut gelecekte haber verdiği durumlar olduğu görülmüştür. 1950'lere kadar genel kabul görmüş olan bu görüşe göre Şamanizm ruhlarla ilgili bir inanç biçimi olarak görülürken sonrasında yeni keşfedilen ve tarih öncesinde yapılmış olan her türlü hayvan ya da karışık varlıkların Şamanizm çerçevesinde

adlandırılması konusu gündeme gelmiştir. Öyle ki, Bering Boğazı'ndan İskandinavya'ya, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Avrupa'dan Amerika'ya her yerde bir Şamanizm vurgusu yapılmıştır. Bu şekilde yapılan tanımlamalar çoğunlukla kaya resimleri ve mağara resimlerinden ibarettir. Bu durumu Francfort şu şekilde açıklamaktadır ve girişte ifade ettiğimiz unsurlar burada gayet açık şekilde ifade edilmiştir;

“Kaya resmindeki bu unsurlar (doğurganlığın tanrısallığı ve avlanma faaliyetinin yüceltilmesi), şamanist türden bir dine sahip toplumların, yaşam gücü bilgisine sahip avcı grupların dünya görüşüne aittir. Bu yüzden Güney Sibirya, Altay ve Moğolistan'daki Bronz Çağı toplumlarının şamanist görünümümlü imgeleri, (en azından) Avrasya-Amerika altkatmanı perspektifinden bakıldığında, elbette günümüz Şamanizmi'nin tüm bileşenlerini içermeyen bir tür Şamanist dünya görüşünü yansıtır. Çelişkili bir biçimde, bu toplumlarda ekonominin yaşadığı dönüşümler, (tarım, metalürji, elitler, hiyerarşi) bir önceki dönemde yalnızca örtülü bir biçimde var olan bu sembolik sistemin sanatsal ifadesinin güçlenmesine yol açmıştır. Yukarıda bahsi geçen üç özelliğten (bölünmüş temsil, tanrıça, avlanma) hiçbiri kendi başına yeterli değildir. Bunların birleşimi ise, kabaca, Şamanizm tarzı geniş bir dini çevrenin tarifini yapar ve daha önce gözlemlenen Afanesyev-Okunyevo-Okunyevo imgeleri (maskeler, boynuzlar, sütunlar, tüyler, yarı insan yarı hayvan varlıklar) kompleksince de desteklenir. Peki “Şamanizm” hakkında bir yargıya varmak için bu kadarı yeterli midir? Kesinlikle hayır. Asya-Amerika alt katmanından yola çıkan genelleme vasıtasıyla elde edilen “Şamanizm”, fazla zayıf, fazla kapsayıcı ve nihayetinde işe yaramazdır. Bu yüzden de altkatman genellemesini ve bu genellemenin sığ Şamanizmi'ni kabul etmiyoruz” (Francfort 2001: 259).

Şamanizm'i başlangıçtan itibaren ele alarak inceleyecek olursak insanın gelişim sürecini ele almamız gerekmektedir. Homo sapiens Doğu Asya coğrafyasına 75.000 yıl önce ayak basmıştır (Freidline et al. 2023). Bu verinin en önemli yanı, Homo Sapiens'in Asya'ya varışının 40.000 yıl önce olduğu kuramını 35.000 yıl geriye çekmiş olmasıdır ve bu gerçeklik ise esasen Asya'nın prehistorik çağları hakkında hiçbir şey bilmediğimizi gözler önüne sermektedir. İnsanın gelişim sürecinde yakın akrabamız olarak kabul edilen ve orta paleolitik çağda yaşamış olan Neanderthaller'in ölümlerini gömmesi soyut zekaya sahip olduklarını göstermektedir (Çirkin 2019: 323). Soyut zekâ hem alet yapımında hem de sanatsal eserler üretme hususunda oldukça önemli ve gerekli bir etkidir (Braidwood 2008: 81). Her ne kadar bu dönemde yapılan sanat eserlerinin varlığı tartışmalı bir konu olsa da soyut zekânın ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir (Özbek 2007: 190). Her teknolojik gelişme gibi bu tarz eserler de belirli bir gelişim sürecinden geçmiştir ve modern insan olarak tanımlanan Homo Sapiens tarafından kullanımı tartışmasız şekilde “gerçek anlamda sanat eseri” olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda özellikle Mal'ta ve Buret kazılarında ele geçen ve 23.000 yıl öncesine tarihlenen Venüs heykelticikleri oldukça önemlidir. Avrupa ve Anadolu'dan benzerlerini bildiğimiz Venüs heykelticikleri sözü edilen bölgelerin aksine daha ince, uzun ve giyinik olarak

tasvir edilmişlerdir. Üst paleolitik dönemde karşımıza çıkan bir diğer sanat eseri ise kaya ve mağara resimleridir. Yukarı Lena Irmağı Vadisi'nde, Kaçung ve Verholensk arasında yer alan yüksek kayalar üzerine yaban atı figürlerinin varlığı bilinmektedir. Batı Moğolistan'da yer alan Hoit-Tsenker Mağarasında bulunan antilop, dağ keçisi, dağ koyunu, yabani at, deve, pelikan, çeşitli kuşlar ve fil, mamut benzeri hortumlu hayvanların varlığı hayvan tapıcılığı ve av büyüsi gibi niteliklere sahip olduğunu düşündürür (Çirkin 2019: 325).

Günümüzden 12.000 önce Holosen dönemin başlamasıyla birlikte Kuzey Avrasya'nın bozkır ve tundra örtüsü yerini tayga ormanına bırakmıştır. Ilıman iklimin başlaması ile karaca, elk geyiği ve kızıl geyik gibi yeni bir fauna ortaya çıkmıştır. Mamut dişi, kemik ve deriden yapılmış Paleolitik dönem evleri yerini hafif malzemenen yapılmış basit çadırlara bırakmıştır. Bu dönemde gerçekleşen iklimsel değişim her alanda hayata nüfuz etmiş ve Mal'ta ve Buret'te görülen sanat eserleri de ani ve keskin bir şekilde sona ermiştir. Teknolojik gelişmeler dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi mikrolit aletlerin ortaya çıkması şeklinde gelişim göstermesine karşın orta paleolitik dönemden bilinen Levallois teknolojisinin çanak çömleksiz neolitik döneme kadar Altaylar'da yer alan Selenge Irmağı çevresindeki arkeolojik merkezlerde varlığını sürdürmesi büyük bir buhran olduğunu da kanıtlar niteliktedir. Buna ek olarak Ural bölgesinde yer alan Şigir Turba bataklığında keşfedilen Şigir idolü modern insanın sanatsal gelişiminin bir kanıtı olarak adeta zamana meydan okuyarak günümüze ulaşmayı başarmıştır. 195 cm uzunluğa sahip olan ahşaptan yapılmış olan antropomorfik figür hem günümüze ulaşabilen en eski ahşap malzeme hem de iki gözü, bir ağzı ve üç boyutlu başı ile insana son derece benzemesi ile oldukça ilgi çekicidir (Terberger et al. 2020). Söz konusu idolün insanın gerçeklik algısını göstermesinin yanı sıra muhtemelen ritüelistik bir anlam taşıdığını düşünmek hiç de olanaksız değildir. Yaklaşık olarak MÖ 12.500 civarına tarihlenen idole en yakın antropomorfik eser ise Şanlıurfa ili Balıklıgöl yakınlarından ele geçen Urfa adamı ya da Balıklıgöl adamı olarak bilinen eserdir. Kireçtaşından ve 180 cm uzunluğunda olan eser MÖ 10.000'li yıllara tarihlenmektedir (Özcan 2014: 39).

Holosen döneminin sona ermesi ile bozkırlarda zaman teknolojik gelişme bağlamında, Avrupa ve Anadolu gibi yakın coğrafyada yer alan yerleşik kültürlerin aksine daha yavaş akmaya başlamıştır. Avrupa ve Anadolu'da çok kısa bir zaman sonra yerleşim ve tarım faaliyetleri görülmesine karşın bozkırlarda henüz MÖ 4. binyıllarda çanak çömleksiz neolitik ve neolitik kültürler görülmekteydi. Örneğin bozkır kuşağının en batısı olarak tanımlanan çanak çömleksiz neolitik Sredniy Stog kültürü MÖ 4000-3500, Kuzey Kazakistan'da yer alan çanak çömleksiz neolitik Botay kültürü ise MÖ 3700-3000 aralığında varlık göstermiştir. Bu denli geç bir tarih aralığında neolitik döneme geçiş bozkırda yaşamının bir gereği olarak teknolojiye ihtiyaç duyulmaması şeklinde tanımlanabilir. Hayvancılığa dayalı ve tarıma elverişsiz bozkır hayat tarzında MÖ 6-5. binyıllarda orak ve kısmi tarım faaliyetleri görünse de bunlar bir kitlenin geçimini sağlayacak kadar gelişkin değildir (Ivanova 2020: 52-54). Yerleşik kültürlerden farklı gelişen ve 6-7 binyıl boyunca

aynı malzeme ve geçim ekonomisini sürdüren bozkır halklarının düşünce yapısı da bu süreçte aynı şekilde varlığını sürdürmüştür. Ancak yine de Anadolu ve Avrupa’da tarım ile başlayan yerleşik yaşam tarzı bozkırlarda görünmez. Göçebelik binyıllarca yıl devam etmiş ve tarım temel geçim ekonomisi olamamıştır. Çanak çömleksiz neolitik dönemle birlikte çukur mezar varlığının yaygın biçimde görülmeye başlaması ve yaygın biçimde kullanılan ölü hediyeleri, insanın ölümden sonrasını ve tanrı kavramını sorgulama aşamasına geçtiklerini gösterir niteliktedir.

Tunç çağının başlamasıyla birlikte Kuzey Karadeniz’de bazı konut mimarisi örnekleri görülmeye başlamıştır. Mikhaylovka I’den yuvarlak planlı dört yapı çamurla sıvalı saz demetleri kullanılarak inşa edilmiş, sazdan ve hafif damlara sahiptir (Korobkova ve Shaposhnikova 2005: 30-38). Yaygınlaşmayan ve büyük bir yangın tabakası ile sonlanmış bu evrede de tanrı ve din kavramına doğrudan bağlanabilecek bir buluntu yoktur. Buna karşın Asya coğrafyasında erken tunç çağına tarihlenen Okunyeve kültüründen itibaren görülmeye başlanan ritüelistik unsurlar kaya resimlerinden bilinmektedir (Leont’ev, Kapel’ko ve Esin 2006). Özellikle stilize edilmiş insan figürleri ve çeşitli hayvanların kılığına bürünmüş insan figürleri ön plana çıkmaktadır. Bu durum günümüz şamanizmde de görülen şamanların çeşitli hayvanların şekline bürünerek tanrı huzuruna çıkması ritüelinin uygulanması şeklinde açıklanmaktadır (Güneri 2022: 772-775). 1-3 metre uzunluğundaki söz konusu steller üzerinde insan, hayvan ve karışık varlıkların tasvirleri çoğunluktadır. Okunyeve stellerinin ilk örnekleri ise MÖ 3. binyıla dayanmaktadır. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; Okunyeve stellerinde karşımıza çıkan şaman, karışık varlıklar gibi spiritüel olarak tanımlanmış figürlerin varlığına rağmen tanrı ve din kavramını kanıtlayacak veri yoktur, buna rağmen hem steller hem de kaya resimleri ikonik anıt kapsamında incelenmektedir (Şamaşev 2010: 4). Okunyeve kültüründe görülen hayvan tasviri yahut inanç ile ilgili olan bu steller varlığını uzunca bir süre geliştirerek sürdürmüştür (Çoruhlu 2001; Marsadolov 2020). Binyıllarca süregelen bu geleneğin İskitler, Wu-sunlar, Hunlar, Göktürkler ve Kıpçaklar’da da görülüyor olması yazısız dönemin aydınlatılması, kültürel ve inanç aynılığını göstermesi açısından oldukça önemlidir (Yıldırım 2020: 236). MÖ 3000-1000 yılları arasına tarihlenen Saymalı Taş kaya resimleri bu sürekliliğe ve dönemsel değişim ve gelişimi net olarak ortaya koymaktadır (Somuncuoğlu 2011).

İskitlerin İnanç Sistemine İlişkin Arkeolojik Buluntular

İskitlerin günümüze ulaşabilmiş ve bu konulara açıklık getirebilecek türden yazılı metinlerinin olmayışı onların dini inançlarını ve uygulamalarını anlamamızın önündeki en önemli engellerdendir. Bu noktada arkeolojik buluntular onların inancını anlamamıza yardımcı olabilecek önemli ipuçları barındırmaktadır. Demir çağına gelinmesiyle birlikte Okunyeve döneminden bilinen ve ritüelistik unsur içeren stel ve kaya resimlerinin yanı sıra artık tanrı yahut tanrı olarak değerlendirilen figürler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Pazırık mezar V’ten ele geçen bir halı üzerindeki süvari karşısında oturur vaziyette tasvir edilen figür tanrıça olarak tanımlanmakta, halı üzerinde yer alan tasvirlerin

yerleşik halk tarafından günlük yaşamda sıkça kullanıldığı ve bu yönüyle diğerlerinden ayrıldığı vurgulanmıştır (Rudenko 1970: 87-88). Yine Rudenko tasvirin kadın olması ve Herodot'un İskit tanrıları hakkında verdiği bilgilere dayanarak Tabiti ya da Api ile özdeşleştirilebileceğini belirtmiştir (Rudenko 1970: 290). Yine Pazırık V'ten bildiğimiz ve bir kumaş parçası üzerine işlenmiş olan bir altar üzerinde dua eder şekilde tasvir edilmiş figürler de bir sunak varlığını akla getirmektedir (Rudenko 1970: 296). Bu tarz ipuçları sunan bir buluntu yeri de Kerç Boğazı'nın diğer tarafında, Fanagoria şehri yakınlarındaki Bolşaya Bliznitsa kurganıdır. Buradaki mezarlardan birinin tavanında, Yunan bereket tanrıçası Demeter'e ait tasvir bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Yağmalanmayan bir kadın mezarında ölenin yerel bir tanrıça şeklinde tasvir edilen bereket tanrıçası Demeter kültüyle bağlantılı olduğunu gösteren eşyalar bulunmuştur (Artamanov 2020: 196).

Pazırık 2 kurganından ele geçen ve kenevir yakma işlemi için kullanılan bakır buhurdanlık ve içerisinde yer alan kenevir tohumları ise Herodotos'un yukarıda da verdiğimiz söylemini kanıtlar niteliktedir (Rudenko 1970: 285). Şamanların göğe yükselmek için trans haline girmeleri gerekmekte ve bunu; dans ederek, şarkı söyleyerek, nefes egzersizi yaparak yahut halüsinasyon görmek için çeşitli uyuşturucu maddeler ve güçlü toksinler yardımıyla sarhoş oldukları bilinmektedir (Eliade 1999). Halüsinasyon görme konusunda şamanlar zehirli mantarları kullanmaktaydılar, örneğin Aminita Muscaria adı verilen zehirli mantar türünün kemikten yapılmış kopyası Azerbaycan'da Khodzhalı-Kedabek kültürüne ait bir mezarda (Gummel 1940: Fig. 28, 9) ve Başkurdistan'da Kazangul yerleşiminde ele geçmiştir (Hasanov 2015: 215). Hakasya'da yer alan Boyar (Güneri 2022: 1101-1102) ve Şamaylı (Kutlu 2020: 264) gibi kolları yukarıya doğru kaldırmış olan ve çok geniş bir coğrafyada karşımıza çıkan antropomorfik figürler şaman olarak tanımlanmıştır.

Ukrayna'da yer alan Tolstaya Mogila kurganı (Reeder vd. 1999: 117, fig. 14) ve Kazakistan'da yer alan Issık kurganından (Akishev 1978: fig. 50) ele geçen, altından yapılmış spiral formundaki malzemeler yılan benzetilir ve şamanın göğe ulaşması için yılan formuna bürünmesi şeklinde açıklanır (Alekseyev 2013).

Kuzey Karadeniz bölgesindeki kurgan mezarlarda ise bambaşka bir tablo ile karşılaşmaktayız. Kelermes kurganından ele geçen akinak üzerinde yer alan, Mezopotamya'dan bildiğimiz karışık varlıklar (Redfern 2012: 17-19), Chertomlyk kurganından ele geçen grifon, Herakles ve Athena tasvirli levhalar (Minns 1913: 155-165) gibi figürlerin sıkça bulunması "Yunan ve Yunan etkili sanat" ile "İskit-İran tarzı sanat" görüşünü akıllara getirmiştir (Çoruhlu 2016: 326; Redfern 2012). Peki bu insanlar neye inanmaktaydı? Yunan tanrılarına mı, Pers ya da Mezopotamya'dan bildiğimiz tanrılara mı, Asya gibi ritüeller üzerinden ilerleyen basit bir inançları mı vardı yoksa kendi yerel panteonları mı vardı? 2021 yılında Orta Don bölgesinde Devitsa Nehri yakınlarında yer alan Devitsa V kurganında ele geçen ve üzerinde birden fazla tanrı tasviri ve her iki kenarda kanatlı, kartal başlı grifon olduğu düşünülen bir gümüş plaka açığa

çıkarıldı (Archaeolog.ru 2023). Söz konusu eser hem diğer İskit mezar komplekslerine olan uzaklığı hem de birden fazla tanrı tasviri içermesi açısından oldukça önemlidir. Tanrı olduğu düşünülen figürlerden Argimpasa ile özdeşleştirilmekle birlikte grifonların tanrı mı yoksa mitolojik bir varlık mı olduğu konusu henüz netleştirilmemiştir. Buna karşın tüm İskitlerin çok tanrılı bir panteona sahip olduklarını söylememizde olanaksızdır. Nitekim İlhami Durmuş'a göre çok tanrılı panteon Kuzey Karadeniz'de Grekler ile İskitlerin karşılaşmasından sonra oluşmuştur ve diğer coğrafyalarda görülmemektedir. Yine Durmuş'a göre Massagetler tek tanrılı bir panteona sahiplerdi (Durmuş 2015; 125-128). Ancak yukarıda da verdiğimiz Herodotos'un aktardığı metinde "tanrıların en hızlısına" ifadesi hiç şüphesiz başka tanrılar olduğunu açıkça kanıtlar niteliktedir; "en hızlı" olabilmek için daha yavaş olana da ihtiyaç hasıl olmaktadır. Bunun yanı sıra at gömüsüne de ayrı bir parantez açmamız gerekmektedir. Atlı gömü tüm İskit coğrafyasının yayıldığı bölgelerde görülmektedir. Bu olgu ve ölü hediyelerinin varlığı hiç şüphesiz ki ölüm sonrası inanca en büyük kanıtlardan biridir. Tüm bu verilere ek olarak ayı kültü, at kültü ve hayvan üsluplu sanat birtakım hayvanların ritüel amaçlı kullanımına işaret ediyor olsa da bu konuya netlik kazandırmak arkeoloji açısından oldukça zorlu bir konudur. Yine de belirtmemiz gereken bir unsur olarak hayvan üsluplu sanatın kullanım çokluğu oldukça dikkat çekici bir unsurdur. Öyle ki Mezopotamya, Anadolu ve Antik Yunan gibi yakın coğrafyalarda tanrı figürlerinin sıkça görülüyor oluşuna karşın bozkır coğrafyasındaki yokluğu tanrı varlığına yaşam sırasında pek de gerek duyulmadığı şeklinde de yorumlanabilir; bozkır insanları tanrı ve din gibi soyut olgularla uğraşmaktan ziyade, av hayvanları gibi somut ve hayatlarını devam ettirmek için zaruri önem taşıyan konuları gündemlerinde tutmayı tercih ediyorlardı şeklinde açıklamak mümkündür (Brentjes 2000: 259; Devlet 2001: 43-55).

Bunlara ek olarak tunç çağından itibaren Kysyl-Kul, Bystrovka 2 gibi merkezlerde ve Tuva, Minusinsk ve merkezi Kazakistan bölgelerinde görülen trepanasyon işlemi de ritüelistik bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Mednikova 2000: 269-278).

Buna karşın İskitlerin hemen sonrasında varlık gösteren ve Çin kaynaklarından inançlarına dair detaylı bilgiler alabildiğimiz Hunlara bakacak olursak varlığını devam ettiren bazı ritüelleri tespit edebilmemize olanak sağlayacaktır.

"Defin törenlerine gelince: Tanrıkut bir tabuta konularak, altın, gümüş ve giysilerle beraber bir kurgana gömülür; bu esnada mezar ağacı ve yas giysileri kullanılmaz. Bazen Tanrıkutun yakınları ve öncelikli hatunları Tanrıkuta ölüm yolculuğunda eşlik refakat ederler. Bir iş yapılacağı zaman yıldızlara ve aya (yıldız falına) bakarlar. Dolunayda veya ay büyümeye başladığı dönemlerde saldırırlar; ay küçülmeye başladığı zaman birliklerini geri çekerler" (Groot ve Asena 2011: 88-89).

“İmparatorluğun büyükleri her yılın ilk dolunayında Tanrıkutun sarayındaki sunakta düzenlenen küçük kurultayda bir araya gelirler; büyük kurultay ise, beşinci dolunayda Li-ong duvarında yapılır” (Groot ve Asena 2011: 26).

Metinlerden hareketle her ne kadar Hunların inanışlarına dair net bir bilgiye ulaşmak mümkün olmasa da astronomiyi hayatlarının merkezine aldıkları açıkça görülmektedir. Ölü gömme uygulamalarının benzerliği (Kutlu ve Kutlu 2021) ve kaya resimlerinin çoğunlukla yüksek yerlere yapılmasının göğe yakın olma arzusundan ileri gelmesi Hunların, İskitlerle aynı dünya görüşüne sahip olduklarını kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra ateş kültü, güneş kültü, atalar kültü gibi devamlılık gösteren ritüeller olduğu bilinmektedir (Çeşmeli 2015). Bu devamlılık materyal kültürde de kendisini göstermektedir. Arzhan II, Esik ve Taksai I gibi kurganlardan bildiğimiz geometrik ve hayvan üsluplu tarzda yapılan ve kendini tekrar eden apliklerin Hun döneminde de görülüyor olması açık bir şekilde materyal kültürün devamlılığını göstermektedir (Liu et al. 2022). Her ne kadar atlı gömü, altından yapılmış ölü hediyeleri, hayvan üsluplu sanat ve kaya resimleri konusunda devamlılık görülüyor olmasına karşın yine de verilerin azlığı ve yazılı kaynakların olmamasından ötürü net bir çıkarımda bulunmak şimdilik pek mümkün değildir!

Sonuç

İskitler, Eski Çağ'da Orta Asya steplerinde yaşarken gelişen ve değişen şartlar onları batıya doğru göçe zorlamış ve ilk önce Karadeniz'in kuzeyine gelmişlerdir. Oradan da Anadolu içlerine ve Yakınoğu coğrafyasına gelmişlerdir. Onların bu hareketli yapısı ve kendilerine ait yazılarının olmaması onlara dair bilgilerin çok çeşitli kaynaklardan elde edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu gibi durumlar İskitlerin tarihlerinde ve kültürel hayatlarına dair bilgilerin eksik ve yetersiz kalması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada İskitlerin inanç sistemi hakkında kesin bilgilere sahip olmak zor olsa da arkeolojik bulgular, Yunan ve Pers kaynaklarından elde edilen bilgiler ve modern etnografik çalışmalar, İskitlerin inançlarını anlamamıza yardımcı olabilmektedir.

Henüz prehistorik çağlardan itibaren varlığını tespit edebildiğimiz şamanist uygulamaları ve ritüelleri günümüz şamanist dünya görüşü ile aynı olmadığı açıkça ortadadır. Animizm ve totemizm etrafında doğan bu inanç ancak tunç çağıyla birlikte bir vücuda bürünmeye başlamıştır. Tanrı figürünün varlığı ise ancak Pazırık kültüründen itibaren görülmektedir. Arkeolojik bağlamda din ve ritüelistik unsurları tespit edebilmek oldukça zor konulardan biridir ancak yine de ölü gömme gelenekleri, ölü hediyeleri ve kaya resimleri bu konuda bazı ipuçları vermektedir ve tunç çağından Göktürk dönemine kadar aynı gelenekler gelişim göstererek varlığını sürdürmüştür. Bu gelenekler bazen tamamen yerel unsurlar barındırırken bazen de coğrafi yakınlık bulunan kültürlerin unsurlarını içermektedir. Avrasya bozkırlarında erken İskit dönemi göçebelerinin kültürünün altında yatan Doğu ve Sibiry-Hint-Asya mirası açıkça görülürken batıya özellikle Karadeniz'in kuzeyine geldiğinde panteonun da evrildiği görülmektedir. Özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki Yunanlarla birlikte yaşama

zorunluluğu, Kuzey Pontus İskitleri arasında nispeten antropomorfik bir tanrı panteonunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durumun kanıtlarına Herodotos'un dizelerinde rastlanmaktadır. Yine de İskitlerin Yunanlardan hangi tanrıları almış olabileceğine karar vermek, oldukça zordur. Bu etkileşim Hazar Gölü çevresinde ve Çin sınırlarında ise o bölgelerden esintiler taşımaktaydı. Hazar gölü çevresinde Mezopotamya ve İran kültürlerine özgü sfenks ve karışık yaratıklar, güneydoğuda ise ejderha gibi antik Çin kültürüne özgü unsurların bulunmasının en önemli sebeplerinden biri hiç şüphesiz bu durumdur. Günümüzde görülen çok tanrılı panteonun ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı belli olmamakla birlikte ortaya çıkışının muhtemelen İskit tanrı panteonuyla da ilgisi yoktu. Hatta Asya'da yer alan İskitler ile Kuzey Karadeniz'de yer alan İskitlerin panteonu da muhtemelen farklıydı ama arkeolojik verilerin azlığı nedeniyle bu konuda netlik yoktur. Asya'da animizm ve yerel unsurlar çok daha fazla ön plandayken Kuzey Karadeniz'de Yunan ve Mezopotamya etkili tanrı ve karışık varlıkların görülmesi hem ayrı gelişim safhaları olduğunu hem de Kuzey Karadeniz bölgesindekilerin ticaret ve kültürel etkileşim konusunda daha iyi olduklarını göstermektedir. Mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılan hayvanların aynı zamanda karaciğer falı bakmak için bir ritüel amacıyla da kullanıldığını düşünmek gayet olası bir ihtimaldir. Ne var ki hayvan kurbanı ve karaciğer falı hem Antik Yunan hem de Mezopotamya'da sıkça kullanılan ve oldukça yaygın olan gelecekte haber alma ritüeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Massagetlerin güneşe tapınmaları, hayvan üsluplu sanatın ağırlıklı olarak kullanımı ve kaya resimlerinde ağırlıklı olarak av sahnelerine yer verilmiş olması doğa merkezli ve gerçekliğin ön planda tutulması şeklinde açıklanabilir.

Kaynakça

- AKISHEV, K. A. (1978). *Kurgan Issyk: Iskustvo sakov Kazakhstana*, Moskva.
- ALEKSEYEV, N. A. (2013). *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi* (çev. Metin Ergun), Konya: Kömen Yayınları.
- ARTAMONOV, M. İ. (2020). *Kimmerler ve İskitler: Başlangıcından MÖ IV. Yüzyıla Kadar* (çev. M. Şen), İstanbul: Selenge Yayınları.
- BRAIDWOOD, R. (2008). *Tarihöncesi İnsanları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- BRENTJES, B., (2000). "Animal Style" and Shamanism: Problems of Pictorial Tradition in Northern in Central Asia". (eds. Jeannine Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, Ludmila Koryakova and Leonid T. Yablonsky). *Kurgans, Ritual Sites, and Settlement Eurasian Bronze and Iron Age*, British Archaeological Reports Internationals Series 890: 259-268.
- CUNLIFFE, B., (2019). *The Scythians, The Scythians Nomad Warriors of The Steppe*, New York: Oxford University Press.
- ÇEŞMEL, İ. (2015). "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller ile İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", *Art-Sanat*, 3: 45-96.
- ÇİRKİN, S. (2019). *Güney Sibiry Arkeolojisi ve Şamanizm*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- ÇORUHLU, Y. (2001). “Göktürk Sanatında Dinî Nitelikli Heykeller ve Tasvirler”. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten 2000**, Ankara: 95-146.
- DURMUŞ, İ. (2015). *İskitler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DEVLET, E. (2001). “Rock Art and the Material Culture of Siberian and Central Asian Shamanism” (ed. Neil Price), *The Archaeology of Shamanism*, London and New York: Routledge.
- ELIADE, M. (1999). *Şamanizm* (çev. İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitabevi.
- ERPEHLİVAN, H. (2021). “Bilecik Bölgesindeki Phryg İzleri ve Vezirhan Steli”, **TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi)**, 8: 155-174.
- FRANCFORT, H. P. (2001). “Art, Archaeology and the Prehistories of Shamanism in Inner Asia”, *The concept of Shamanism: Uses and Abuses*, Budapeşte: Akademiai Kiado, 244-276.
- FREIDLINE, S. E., et all. (2023). “Early presence of Homo Sapiens in Southeast Asia by 86-68 kyr at Tam Pá Ling, Northern Laos”, **Nature Communications** 14, 3193; 1-21.
- GAVRILYUK N (2007) “Social and economic issues in the development of steppe Scythia”. In: Braund D, Kryzhitskiy SD (eds) *Classical Olbia and the Scythian World: from the sixth century BC to the second century AD*, British Academy, London, pp 135–144
- GERLING, C. (2015). *Prehistoric Mobility and Diet in the West Eurasian Steppes 3500 to 300 BC: An Isotopic Approach*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- GRAF, F. (2007). “What Is Ancient Mediterranean Religion?” *In Ancient Religions*, (Ed.) Sarah Iles Johnston, 3–16. Cambridge, MA, and London.
- GROOT, J. M. ve Asena, G. A. (2011). *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- GUMMEL, J. I. (1940). *Arheologicheskie ocherki*, Baku.
- GÜNERİ, S. (2022). *Türk-Altay Kuramı: Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya’da Türklerin Erken Kültür Tarihi* (ed. Ahmet Ziya Bayburt, Barış Berkant, Ayça Avcı), Ankara: Atayurt Yayınevi.
- HASANOV, Z. (2016). “A Method for Determining the Practice of Shamanism in Archeological Cultures”. **Antropology & Archeology of Eurasia**, 55:3-4; 188-231.
- HERODOTOS. (2018). *Tarih*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- HOPPÁL, M. (2019). *Şamanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim* (çev. Fatih Sel), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- IVANOVA, M. (2020). *Karadeniz ve Avrupa, Yakın Doğu, Asya Erken Dönem Uygarlıkları* (çev. Tarık Özbek ve Ümit Keskin), Ankara: Koyusiyah Yayıncılık.
- JEONG, C, et all. (2020). “A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia’s Eastern Steppe. Cell 183; 890-904.
- KEMER, R. S. (2022). “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler; Yeni Bulgular ve Yeni Değerlendirmeler” (ed. Osman Kubilay Gül), *I. International Scythians and Alp Er Tunga Symposium*; 161-200.

- KOROBKOVA, G. F. ve Shaposhnikova, O. G. (2005). *Poselenie Mikhaylovka –etalonnyi pamiatnik drevneyamnoy kultury (Eko-logiya, zhilischa. Orudiya truda, sistemy zhizneobespecheiya, proizvod-stvennaya struktura)*, Saint-Petersburg; Evropejskij dom.
- KUTLU, M. (2020). “SAMASHEV, Z. Tarbagatay Petroglifleri, Şimaylı/Petroglifi Tarbagataya, Şimaylı/Tarbagatay Petroglyphs, Shimaily, Kazakh Research Institute of Culture, Astana, 2018”, **Journal of Old Turkic Studies** 4/1, 262-265.
- KUTLU, M. ve Kutlu, L. (2021). “Ölü Gömme Gelenekleri Bağlamında Berel Kurganları”, **Folklor/Edebiyat** 27(3)/107: 771-798.
- LEONT'EV, N. V., Kapel'ko, V. F. ve Esin, Y. N. (2006). *İzveyaniya i Steli Okunevskoy Kul'tun*, Abakan.
- LIU, Y., Tan, P., Yang J. and Ma, J. (2022). “Social Agency and Prestige Technology: Serial Production of Gold Appliqués in the Early Iron Age North-West China and the Eurasian Steppes”, **World Archaeology** 5: 741-761.
- MARSADOLOV, L. S. (2020). “The Okunev culture: a unique Siberian civilisation and its links with Scythian and later cultures”. *Masters of Steppe*. (ed. Svetlana V. Pankova and St John Simpson). Oxford: Archaeopress Publishing: 281-295.
- MEDNİKOVA, M. (2000). “Post-Mortem Trepanations in Central Asia: Types and Trends”. (eds. Jeannine Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, Ludmila Koryakova and Leonid T. Yablonsky). *Kurgans, Ritual Sites, and Settlement Eurasian Bronze and Iron Age*, British Archaeological Reports Internationals Series 890: 269-278.
- MINNS, E. H. (1913). *Scythians and Greeks-A Survey of Ancient History and Archaeology on The North Coast of The Euxine From The Danube to The Caucasus*, Cambridge: University of Cambridge Press.
- ÖZBEK, M. (2007). *Dünden Bugüne İnsan*, Ankara: İmge Kitabevi.
- ÖZCAN, E. S. (2014). “Dünyanın En Eski ve En Büyük Tapınma Alanı: Göbekli Tepe”, **Bilim ve Teknik**, 560: 30-39.
- PARZINGER, H. (2023). *İskitler - Kökenleri, Kültürleri ve Mirasları* (Çev. E. Ayan), İstanbul: Runik Kitap.
- RADLOFF, W. (1956). *Sibirya'dan II*. (çev. Ahmet Temir), İstanbul: Maarif Basımevi.
- REDFERN, D. V. (2012). *A Study of Scythian Gold Jewellery Manufacturing Technology and its Comparison to Greek Techniques from the 7th to 5th Centuries BC*, Oxford: BAR Publishing.
- RUDENKO, S. I. (1970). *Frozen Tombs of Siberia; The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley: University of California Press.
- SAMAŞEV, Z. (2010). *Naskalnie İzobrejaniya Kazahstana kak İstoriçeskih İstoçnik*, C.1. Almatı.
- SOMUNCUOĞLU, S. (2011). *Saymaltaş: Gökyüzü Atları*, İstanbul: AC Yapı.
- TERBERGER, T., Zhilin, M. and Savchenko, S. (2020). “The Shigir idol in the context of early art in Eurasia”, **Quaternary International**, 573: 14-29.

UNDERLÄNDER, M., et all. (2017). “Ancestry and Demography and Descendants of Iron Age Nomads of the Eurasian Steppe”. *Nature Communications* 8, 14615: 1-10.

YILDIRIM, E. (2020). *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu: Andronovo Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

İnternet Kaynakları

<https://www.archaeolog.ru/ru/press/articles/skifskie-bozhestva-na-serebryanoy-nakladke-unikalnaya-nakhodka-arkheologov-na-srednem-donu>